

УДК 82-32 (477)

В. М. Мислива,

аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

Myslyv@i.ua

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ІМЕН У ТВОРЧОСТІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО

У статті обґрунтовано важливість вивчення поняття "антропонімічна інтертекстуальність" як ключ до інтерпретації текстів. Предметом статті є проза Оксани Забужко ("Казка про калинову сопілку", "Польові дослідження з українського сексу") та виявлення у ній особливостей вживання автентичних імен. Показано можливість використання антропоніма у діалозі із попередньою культурою.

Інтертекстуальність сьогодні претендує посісти ключове місце серед комунікативних стратегій сучасної культури. Крім того, спостерігається значний інтерес до проблем ономастики, тобто вивчення власних імен, зокрема антропонімів, які займають особливе місце в українській мові. Вивченням антропонімів займається галузь ономастики – антропоніміка, стрімкий розвиток якої спостерігається з 50-х років ХХ століття. Останнім часом художні тексти розглядаються як діалог чи полілог автора з усією сучасною та попередньою культурою. Антропоніми ж є невід'ємним і широким пластом будь-якої культури. Антропоніми, які позначають відомих людей чи літературних персонажів, перегукуються у різних текстах, що необхідно для усвідомлення та оцінки культури того чи іншого народу. Проблема значення власних імен і їх зв'язок з носіями виникла у вчених із давніх часів. Досі не дослідженою залишається проблема первинності / вторинності загальних та власних імен. Більш прийнятною є думка, що загальні назви мають денотативне значення, у той час як власні – виконують репрезентативну функцію. Теза про те, що жоден текст не існує ізольовано один від одного, що у своїй сукупності вони формують так звану "семіосферу", дає поштовх розглядати власні імена як інтертекстуальні зв'язки між культурами одного та більше народів різних епох. Водночас, варто констатувати, що вивчення художнього твору під кутом зору літературних антропонімів є напрямом відносно новим у світовій науковій практиці, хоч імена є частиною лексичного складу мови.

Творчість О. Забужко цікава у цьому аспекті, адже діє в межах світоглядно-мистецького напряму постмодернізму, провідною рисою якого є прагнення до поєднання "правд" (часом полярно протилежних) багатьох людей, націй, культур, релігій, філософій. Суміш багатьох традиційних жанрових різновидів, інтертекстуальні зв'язки на сюжетно-композиційному, образному й мовному рівнях, іронічність і пародійність не могли накласти відбитку на такому художньому елементі, як антропоніми.

Окрім автентично українських імен, О. Забужко використовує антропоніми з міфології, зарубіжної літератури тощо. Майже усі її антропоніми – алюзивні. Під алюзією розуміють стилістичну фігуру, яка полягає в тому, що описуваний факт чи явище дійсності співвідносять зі сталим поняттям, загальновідомим фактом або словосполученням літературного, історичного, міфологічного порядку. Крім того, власні імена творів О. Забужко є джерелами до масштабного плетива асоціацій, таким чином антропонім виконує двояку функцію: з одного боку, він конденсує сюжет, є "згустком" тексту, який дає можливість одразу налаштувати читача на ставлення до героя, відкриває особливості його характеру, а з іншого – унеможливає остаточність інтерпретацій. Тож навіть свідомо наголошуючи на тому факті, що "природність" літературного антропоніма значною мірою відбиває інтенції автора, важливо одночасно враховувати постструктуралістське тлумачення твору як простору гри signifiants.

Структура значення алюзивного імені творів О. Забужко містить наступні компоненти: по-перше, важливу роль грає номінативне значення, яке пов'язане із культурно-історичними асоціаціями (це стосуватиметься українських імен дохристиянського походження), по-друге, конотативне значення, яке включатиме емоційний, оцінний та стилістичний компоненти. Досліджуючи інтертекстуальний аспект антропонімів, виходимо на довгий шлях від християнського-історичного-літературного походження.

У прозі О. Забужко зустрічаємо імена, які часто повторюються. Це, зокрема, Дарка, Олена (Ленця), крім того, увагу привертають антропоніми Ганна (панна), Мілена, Рада, і, звичайно ж, Оксана. Поезія переповнена іменами, що чітко асоціюються із літературними героями: Офелія, Гертруда, Фауст; міфологічними: Клітемнестра, Агамемнон; біблійними: Каїн, Ной, Марія. **Метою дослідження** було з'ясувати причини використання О. Забужко імен з погляду інтертекстуальності.

Почнемо із повісті "Казка про калинову сопілку" – твору-римейку відомої фольклорної історії про те, як одна сестра вбила іншу, про що сповістила згодом калинова сопілка голосом загиблої. Повість "Казка про калинову сопілку" має багато своїх прапопередників. Це й античний біблійний сюжет про Авеля та Каїна, і народні казки й балади про калинову сопілку, і вірш Ліни Костенко "Калинова сопілка", і літературні казки Б. Грінченка, Л. Шияна та інших. Та коли розглядати текст з погляду інтертекстуальності імен, то виникає інша концепція. Головні герої – дідова улюблениця Олена (Оленка), бабина дочка Ганна (Ганна-панна), матері О. Забужко дає ім'я Марія, а батькові – Василь, імена, які глибоко закорінені у свідомості християн.

Ім'я Олена, яке належить до найдавніших людських імен, досі збереглося практично в усіх краях світу. У перекладі з грецької мови воно означає – сонячне світло, сяйво, полум'я смолоскипа. Найвідоміша Олена світу – це Олена Прекрасна, героїня грецьких міфів. Крім того, Олена, яка асоціюється із постійним епітетом, є основним персонажем казок. Логічно, що О. Забужко називає героїню, з провідними рисами характеру – ніжність, чарівність та покірність, Оленою. Проте корені імені ведуть до Давньої Греції. Адже вони називали Олену Селеною, тобто Місяцем, надаючи людині потужного жіночого начала: витонченого, загадкового та чуттєвого. "Вона вродилася з місяцем на лобі. Так їй потім розказувала мати, як запам'ятала собі з першої хвили, з першої хвили викинутої над собою аж під сволок чиймись потужними руками дитини, на яку дивилася знизу вгору, нездужуючи скліпувати сліз, – на трохи високому як для дівчинки, опукло-буцатенькому лобику виразно темнів збоку невеличкий багрянний серпик, наче місяць-недобір [1: 56]". Так описує О. Забужко народження однієї із дочок – Ганни. О. Забужко з першого абзацу повісті підкреслює конкуренцію сестер, те, що кожна з них пройде *не* свій шлях, за що і буде покарана. Виконують чужі ролі не лише сестри, а й мати з дочкою. Анна (Ганна) у свідомості християн асоціюється із матір'ю Марії, в той час як у "Казці..." вони місяцями міняються. Євангеліє розповідає про праведних Іоакима та Анну, які дожили до старості, не маючи дітей, проте не зневірювались та молились Господу. Господь почув їхні молитви та дарував їм дочку – Пресвяту Марію Діву, матір Ісуса Христа. Культ Анни, який розповсюдився в грецькій церкві у IV ст., насправді був породжений культом Марії. І хоча історія знає немало жінок із цим іменем, асоціюється воно і з Анною Ярославівною, дочкою тестя Європи (до цього, власне підштовхує і сама Забужко, вкладаючи в уста матері Марії прикладку Ганна-панна. Мати плекає думку, що її первісточці судилося якесь князівство чи королівство), і з літературними героїнями, згадати хоча б "Анну Кареніну" Л. Толстого чи "Анну на шиї" А. Чехова, все ж "Казка про калинову сопілку" містить алюзію на християнський сюжет.

Тоді повість набуває геть іншого звучання, зміщення акценту мотивів: із сестровбивства до гріха зневаженого кохання і зміщення головних героїв: від дочок до матері. "Невеста неневадна" – звертаються до Матері Божої Марії віруючі християни, підкреслюючи глибоку духовну любов до Творця, у той час як земний шлях проходить вона із Йосипом. Проте Марія з "Казки..." поєднує життя із нелюбом і застерігає від цього майбутнього зятя, адже знає, що зневажене кохання – великий гріх: "Мій гріх, хлопче, а твоя буде покута – і я зі своїм Василем побралася зозла, бо не на моє вийшло, і ні своїй, ні чужій дитині такої долі не бажаю" [1: 100], – каже вона Дмитрові, який любить Ганну, але сватів шле до Олени. Невзаємне кохання – порушення Божої та природної гармонії, – одна з головних проблем повісті.

Проте, традиційно, головною героїнею вважають все-таки Ганну-панну. І хоча у творі Оксани Забужко немає чорних і білих, позитивних і негативних героїв, протистояння обдарованості і посередності, незвичайна краса і обдарованість Ганни-панни та підкреслена звичайність Оленки становлять виразний контраст. "Бабина дочка" не просто розв'язує проблему світла і темряви у собі, а сперечається зі світом, навіть з Богом. Цей факт вкотре підкреслює гендерне бачення світу О. Забужко, її прагнення урівняти "першу" і "другу" стать, первинність і вторинність яких була сформована саме у християнський період. "... – і спитала панотця, що як же так, панотченьку, – було собі два брати, Каїн і Авель, одного батька-матері діти, не від роду ж їм було приділено, одному статися жертвою, а другому вибійником? Вже ж, що ні, відказав панотець, чоловік сам вибирає, по Божій дорозі йти, чи по диявольській, ... – вона ще замірялася додати, лиш завагалася, не вміючи того поправно вбгати в слова, – що може, Каїн і нестак пімститися братові хотів, як направити вчинену йому від Бога кривду: не супроти брата вила піднімав, а Богові давав до знаку, що порушена Ним у світі рівновага [1: 105]", – Забужко не вважає текст, вкладений в уста Ганни богонеприйнятним, навпаки, вона свідомо дискутує із закоріненою християнською свідомістю. Ідею рівності у служінні Богові між чоловіком і жінкою, яку О. Забужко виношувала ще від написання казки, вона втілила в іншій розвідці. Непокірним характером володіє саме "бабина", Марііна дочка. Ім'я Марія інтертекстуально пов'язано у християнській культурі ще з однією постаттю Марією Магдалиною – "першою з-поміж апостолів" і найвірнішою Христовою ученицею, яку від VI ст. вмісне ототожнено з безіменною блудницею. Інтертекстуальна антропоніміка, таким чином, допомагає оцінити "Казку про калинову сопілку" з іншої точки зору, що відкриває простір для більшої кількості інтерпретацій.

Не менш провокативно називає О. Забужко головну героїню легендарних "Польових досліджень з українського сексу". Оксана – приваблива, освічена інтелектуалка, цинічна і подекуди вульгарна жінка (лотра) – категорично нове явище в українській літературі. Сама О. Забужко постійно підкреслює автобіографізм свого роману. В одному з есеїв вона посилається на каламбур М. Павича, мовляв письменник не має біографії, а лиш бібліографію. Проте Г. Грабович вважає, що назвати героїню "Польових досліджень з українського сексу" своїм іменем було ще одним рівнем гри, яку почала Забужко своїм романом, така оголеність додала ще більшого галасу та ажіотажу навколо тексту, завуальовавши основний message [2: 185].

Н. Зборовська вважає, що у "Польових дослідженнях" утверджується жіноча цінність національного світу [3: 468]. Саме жінці – головній героїні роману присвячена уся сучасна критика. Проте є резон звернути увагу і на чоловіка – Микола К. – надзвичайно талановитий, але не реалізований художник. Найвідоміший художник, який постає у пам'яті будь-якого українця, не визнаний за життя – це, звичайно Т. Шевченко. А поряд – найкраща подруга улюбленої сестри Ярини – Оксана Коваленко, вона була меншою роками, проте пам'ять про неї відобразилась у багатьох картинах Шевченка, саме в картинах, а не в художніх текстах.

З точки зору літературної інтертекстуальності, ім'я Оксана настановує на думку про головну героїню драми "Бояриня" Лесі Українки. Доля Оксани Перебийної – трагічна ("Я гину, в'яну, жити так не можу"), в її особі, на думку М. Драй-Хмари, можна вбачати... інтелігента, того, що довго боровся за принцип національного самовизначення, сперечався, протестував, але, попавши в пазурі царату московського чиновництва, не мав уже сили вирватися на волю й конав на чужині.

Трагічна доля й Степана, бо, зрікшись свого рідного, національного, повернувся він до чужого, відірвався від землі, яка зростила його. Але в найскладніший і найдраматичніший момент (у розмові із смертельно хворою дружиною) він розкриває свою душу, усвідомлюючи всю безпутність обраного ним шляху життя.

Степан – не історична особа, це український інтелігент другої половини XIX століття, який утратив національну свідомість, зрікся рідної культури і прийняв чужу. Внутрішньо Степан постійно роздвоюється. Але він терпляче зносить своє становище, бо знає, що за непослух буде покараний. Цим зумовлена і обережність Степана, його виваженість у словах і вчинках. Адже йому чи не найкраще відома та система доносів і шпигунства.

Степан просить Оксану догоджати гостям тоді, коли йому це вкрай необхідно, а не для того, щоб дбати про свою кар'єру. Він, передусім, переживає за свою голову. Власне, це і є причиною трагедії головного героя "Польових досліджень", перманентне приниження, якому піддавалися українські чоловіки веде до знищення національної гідності, а значить роду. "Раби не повинні мати дітей, бо це успадковується", – декларує Забужко, що оборює критику XX ст., проте, як бачимо, такі тези формулювала ще Леся Українка. Він і Вона в обох романах – символічні образи. За ними стоїть історично-літературна інтрига. У "Польових дослідженнях" Він – художник, Вона – поетеса – аристократично-елітарна раса, з союзу якої витворити б дужу і нову націю, позбавлену, нарешті, рабського генокоду. Такими ж постають і герої "Боярині": Оксана – українка з козацького старшинського роду, Степан – бурлака, проте випускник Київської Академії. Пари – представники того прошарку населення, які формують культурно-інтелектуальний фон нації.

Н. Зборовська, досліджуючи роман на основі психоаналізу, звертає увагу на те, що обранець героїні – правомірний наступник батька, того першого улюбленого чоловіка тепер уже дорослої жінки [3: 459]. На її думку, цей мотив найбільш представлений у романі: світ коханого тісно переплітається з батьківським, чоловік з містечка її дитинства, він з того самого "українського льоху", звідки, як правило, не вибираються, а тому звідти завжди "дуже смерділо напіврозкладеними талантами, пріллям, цвіллю, немитим сопухом марних зусиль: українською історією". Цитата є ключовою думкою роману, де би не опинилися літературні героїні і які б імена не носили, вони залишаються у кайданах своєї меншовартості, стану, якого насаджує чоловік, пригноблений своєю історією. Такий висновок можна зробити, досліджуючи роман "Польові дослідження з українського сексу" з погляду інтертекстуальної антропоніміки, адже навмисно Забужко запозичує це ім'я у Лесі Українки, втягуючи "Польові дослідження з українського сексу" у контекст чи не першої антиколоніальної розвідки, що припадає на 1912 рік, – "Бояриня".

Обидві Оксани, попри розуміння безпорадності, роздвоєння своєї душі, яка з одного боку, зневажає м'якотілість своїх обранців, а з іншого, свідомо сприймає усю безпорадність становища, все ж знаходять у собі мужність по-справжньому захоплюватися своїм народом, його історією та традицією. Навряд чи це було механізмом психологічного захисту, а швидше озвученням голосу крові, який промовляє в українців, проте постійно приглушується царатом, режимом і т.д. Весь час перебування на чужині Оксана Перебийна внутрішньо протистоїть тому, що її оточує: побуту, звичаям, взаєминам між людьми, її витончений смак не сприймає російського жіночого одягу, в якому немає ні тієї гармонії кольорів, ні вишуканості форм, що їх має український національний костюм. "Шарахван" нагадує Оксані попівську рясу, "кокошник" – український підситок. Ось як вона про це говорить: "Та ще й дівочий той шарахван неначе б форементніший, а що жіночий, то такий бахматий, та довгий-довгий, мов попівська ряса! Аж сумно, як се я його надіну? Ото й на голову такий підситок надіти треба? Зап'ясти обличчя? ... То я... собі гадаю... коли б я не спротивилася часом Степанові в такій одежі" [4: 336].

Щось схоже знаходимо в О. Забужко: "вночі вона лежала на горішній полиці, й болісно любила свій нещасний народ. ... дівчата ж здебільшого в народних строях: брязкуча, навіть на око, провислість ковтків, коралів, розкиданих по плечах кіс і лент, мохнато-рясно вишивані полики, бахмата неформеність спідниць і корсеток не укриває пишноти здорових тіл, готових родити, я проте, спеціально прошу

звернути увагу на обличчя, леді й джентльмени, – це прекрасні вимовні обличчя, над якими попрацював – і Божий різець" [5: 100].

У сюжет своєї поеми Леся Українка майстерно вводить народні пісні, які підсилюють драматизм твору, надаючи йому глибокого ліризму. Вони передають душевний стан героїні, постійну думу про рідний край ("Гуляй, гуляй, господине, нехай наша журба згине", "Не бійся, матусю, не бійся, в червоні чобітки обуйся"). В О. Забужко спостерігаємо поезії, тексти, які надають філософічності роману, які, якби відкинути прозу, змогли би стати самодостатнім твором із власним сюжетом. Багато поезій алюзивно нагадують народну творчість, О. Забужко часто використовує звертання, діалоги тощо.

Отже, оскільки світ (а не лише література) постає сьогодні як нагромадження цитатій, алюзій, ремінісценцій з культурного досвіду минулого, є смисл звернути увагу на найдавніші та найнеобхідніші засоби характеристики героя – імена. Така інтертекстуальна антропоніміка дає можливість збагатити інтерпретативний ряд прози О. Забужко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Забужко О. Сестро, сестро : [повісті] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2009. – 260 с.
2. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза : Постмодерний період : [навчальний посібник] / Роксана Харчук. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – 248 с.
3. Зборовська Н. В. Код української літератури : Проект психоісторії новітньої української літератури : [монографія] / Ніла Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Українка Леся. Поезія. Драматичні твори / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1999. – 384 с.
5. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : [роман] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2007. – 176 с.

Матеріал надійшов до редакції 11.01. 2011 р.

Мысливая В. Н. Интертекстуальность имен в творчестве Оксаны Забужко.

Статья аргументирует важность изучения понятия "антропонимичная интертекстуальность" как ключ к интерпретации текста. Выявлены особенности употребления аутентичных имен в прозе Оксаны Забужко ("Сказки о калиновой свирели" и "Полевых исследований украинского секса") в аспекте интертекстуальности. Показана возможность использования антропонима в диалоге с мировой культурой.

Myslyva V. M. The Intertexture of Names in Oksana Zabuzhko's Works.

The article deals with the concept "anthroponomical intertexture" as the key to the interpretation. The object of the article is Oksana Zabuzhko's prose ("Fairytale about Guilder-Rose Pipe" and "Investigation Spheres in Ukrainian Sex"), the peculiarities of the names usage in Oksana Zabuzhko's works became apparent from the aspect of intertexture. The possibility of anthroponomy usage is shown in the dialogue with the previous world culture.